MARJO VAN BERGEN

Rampen en crises als trage ontwrichting. *Perspectief voor professionals*

INLEIDEND: IN GESPREK MET HENK EN YVONNE, NOORDOOST-GRONINGEN

Het aardbevingsgebied in Noordoost-Groningen. Naast elkaar staan twee huizen. Net als een groeiend aantal anderen hebben de families in deze huizen in de afgelopen jaren doorgemaakt hoe hun huis onveilig en total loss verklaard werd. Ze hebben zich door de bureaucratie heen geworsteld, in een wisselwoning gewoond, de sloop van hun eigen huis meegemaakt, de bouw van het nieuwe gevolgd en mee vormgegeven.

'Marjo, wat denk je dat het leven mij nu probeert te vertellen?' Een terugkerende vraag in een gesprek met Yvonne. Henk en Yvonne, en hun dochter Famke; een sterke, kwetsbare familie in een sterk en kwetsbaar land. Mensen zoals wij allemaal. Sterk en kwetsbaar, met onze zwakheden, onze beperkingen en onze levenskracht.

Yvonne loopt altijd voorop, maar dit wat hier en nu met hen gebeurt, dat kan ze niet meer de baas. Yvonne is doodop. Henk trouwens ook. Famke is vooral woedend. Dat geldt misschien ook wel voor Henk. Sterke en kwetsbare mensen. Sterk, hoe blijf je dat? En die kwetsbaarheid, hoe hanteer je die in deze situatie?

Naast hen woont Piet. Een alleenstaande man, weduwnaar, over de 80, met een stevige levensgeschiedenis. Hij leeft al jaren alleen. De mensen die hij spreekt, zijn oude hardloopmaten. Hij begint nu oud te worden, en kan het tempo niet meer goed bijbenen. Hij wordt steeds eenzamer.

De sloop-nieuwbouw heeft het uiterste van hem gevraagd. Ik trof hem aan met zijn hoofd in zijn handen, huilend, toen hij moest inpakken om naar de wisselwoning te gaan. Er waren te veel onzekerheden, die hij alleen moest zien te mannen. Hij kon het niet meer aan. Hij wilde die lui zijn huis uitslaan, of misschien beter nog, de auto pakken en een grote boom zoeken om tegen te pletter te rijden. Hij had dat eerder, in een hooglopend conflict met zijn vrouw, wel eens geprobeerd. Dat was toen mislukt. Hij kan er niet tegen, als het tegenzit. Echt niet.

De bouw van het huis van Henk en Yvonne was een aaneenschakeling van tegenslagen. Ook in vergelijking met andere trage sloop-nieuwbouwtrajecten duurde het daardoor extreem lang en verliep het uiterst moeizaam. De betrokken organisaties en professionals waren gefrustreerd en werden ongeduldig. Ze zetten druk, stonden zelf ook onder druk. Er ontstonden reeksen conflicten tussen aannemers en uitvoerders, bouwbegeleiders, gemeenteambtenaren, projectleiders, de familie zelf. Henk en Yvonne hebben het gevoel dat ze overal de schuld van krijgen. Niet alleen van de betrokken gemeenteambtenaren en de professionals van de versterkingsorganisatie, maar als klap op de vuurpijl ook van de buurman.

Ik zit bij Yvonne. 'Marjo, wat denk jij dat het leven mij probeert te vertellen?', vraagt ze weer. 'Wat denk jij?', vraag ik. 'Vroeger kon ik het horen', zegt ze. 'Vroeger. Maar nu. Het is leeg. En stil. Dat waar ik mee kon horen, is er niet meer.'

Ik zie vooral een vrouw die overvraagd is, moedig gestreden heeft, moegestreden is. Die nooit voor dit sloopnieuwbouwtraject gekozen zou hebben, die zoveel liever gewoon in haar eigen huisje was blijven wonen. Een vrouw die probeerde te leven met een open lijn naar boven, naar het grootst mogelijk denkbare, het leven zelf, de kosmos, en haar plek zocht in dat geheel, probeerde de opdrachten die daar voor haar liggen te vervullen. Een vrouw die het niet meer ziet. De uitweg, de toekomst, de lijn in het leven. Weg.

In deze casus zien we hoe grote multinationale macroeconomische en politieke processen zoals de gaswinning in Noordoost-Groningen levens van mensen ingrijpend beïnvloeden, tot op het niveau van hoe zij zin beleven en geven aan hun bestaan. En ook dat het weliswaar om individuen gaat, maar dat onmiddellijk ook de onderlinge relaties beïnvloed en zelfs aangetast worden. De schade waaiert uit. Zoals deze casus zijn er honderden, duizenden, in het aardbevingsgebied. Het gebeurt zo wijdverbreid, dat er her en der sprake is van ontwrichting.

Deze bijdrage gaat over de ontwrichtende werking die rampen en crises kunnen hebben op een samenleving. Meestal focussen we ons bij rampen en crises op individuele slachtoffers. Maar in veel gevallen is er ook schade in de samenleving als geheel. Zozeer zelfs dat er sprake kan zijn van maatschappelijke ontwrichting. In dit artikel onderzoek ik aan de hand van de crisis veroorzaakt door de gaswinning in Groningen, de coronapandemie en in de zijlijn nog enkele andere crises en rampen, hoe die ontwrichting tot stand komt, welke mechanismes daarin aan het werk zijn, en wat we daar als professionals, met name geestelijk verzorgers, aan kunnen doen.

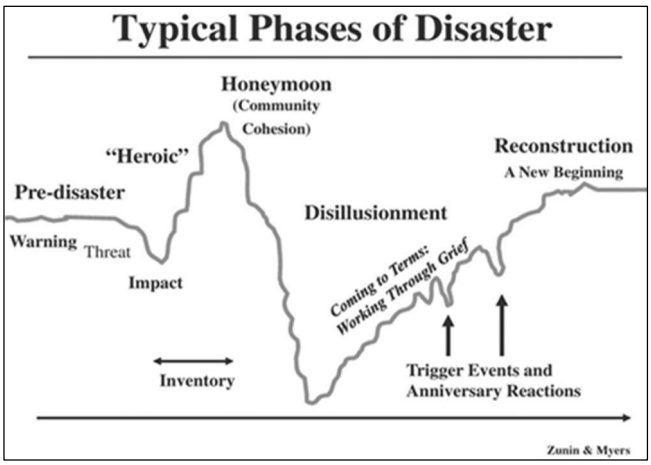
MAATSCHAPPELIJKE ONTWRICHTING BIJ RAMPEN EN CRISES

De ontwrichtende werking van een crisis hebben we massaal beleefd tijdens de coronapandemie, als gehele samenleving, als gezin, als individu. Veel mensen hebben er verhalen over. In hoeverre is zoiets nou kenmerkend voor een ramp of crisis? En hoe komt die ontwrichting tot stand, hoe verloopt die? Wat betekent dat voor de betrokkenen, de direct gedupeerden, de slachtoffers, en de omstanders? En vooral ook: wat betekent dat voor de professionals die in de context van zo een ontwrichtende situatie manmoedig proberen hun werk te doen, en te ondersteunen waar dat kan? Ik neem de lezer mee in het verhaal van de trage ramp in het aardbevingsgebied in Groningen en de coronapandemie. Als geestelijk verzorger had ik met beide van doen.

Ik behandel daartoe eerst de bestaande blauwdruk van de uitwerking van een ramp op de getroffenen en hun gemeenschappen, waarbij ik met name inzoom op schade op het existentiële niveau en werk deze blauwdruk uit tot een genuanceerdere versie, die recht doet aan de maatschappelijke context en ontwrichting, en met de tijdsduur die beter recht doet aan dat ontwrichtingsproces.

HOE WERKT EEN RAMP UIT OP MENSEN? EEN BLAUWDRUK

In het denken over rampen wordt veel en vaak verwezen naar een schematische voorstelling van het verloop van een ramp van de hand van Zunin en Myers (DeWolfe, 2000, p. 5; zie Figuur 1).

Figuur 1.

Dit is op dit moment de algemeen als uitgangspunt aanvaarde blauwdruk van het proces dat mensen door moeten na een ramp. Het is een soort Kübler-Ross-schema voor rampsituaties. Deze blauwdruk wordt becommentarieerd en aangevuld, getuige het aantal bijgestelde uitwerkingen die op internet te vinden zijn, maar het lijkt nog steeds het vertrekpunt in ons denken over rampen. Er wordt een aantal opeenvolgende stadia toegekend aan het verloop van een ramp: de voorfase, waarin de tekenen gelezen kunnen worden dat deze eraan komt. Bij de coronapandemie waren dit de berichten en beelden uit China, de nieuwsvoorziening over hoe het virus dichterbij kwam, de geruststellende woorden van de regering dat we goed voorbereid waren. De beelden uit Italië. De aankomst van het virus in Nederland. Nog steeds dachten velen dat het scenario, zoals we dat in het buitenland zagen, bij ons niet zou uitkomen. Een vorm van de ogen sluiten, van ontkenning. Dan volgt een heroïsche fase, waarin gelukzalige ge-

voelens van onderlinge verbondenheid de boventoon voeren. Die stemming zakt vrij snel weg tot een dieptepunt. Dat proces krijgt de term desillusie mee. Het is in het schema het meest oningevuld. Vervolgens komt de rouwverwerking, waarin een opwaartse lijn zichtbaar wordt, onderbroken door enige reacties op *trigger*-gebeurtenissen. Uiteindelijk komt de lijn weer uit bij een niveau dat hoger is dan dat van de voorfase. Het nieuwe normaal.

Ik kende het schema al uit de literatuur over hulpverlening bij rampen, maar het ging pas voor me leven in de eerste fase van de coronapandemie. Ik kreeg in de begindagen van de eerste lockdown de vraag of ik de opbouw van de coronacoördinatie (Van Bergen, 2020) bij de Vereniging van Geestelijk Verzorgers (VGVZ) op me wilde nemen. Ik was op dat moment vanuit de landelijke werkgroep 'Geestelijke verzorging bij rampen' de beoogd kwartiermaker voor de inbedding van geestelijk verzorgers in de lokale crisisinfrastructuur bij voorkomende lokale rampen. Ik was iets meer ingelezen over wat ons te gebeuren stond dan de gemiddelde Nederlander of professional. Maar ook ik hield me daarnaast in mijn schaarse vrije tijd bezig met het heen en weer slingeren tussen hoop en vrees. Ik zag hoe we utopische beelden schetsten, over hoe alles hierna beter zou worden, ik zag ons de rijen sluiten, iedereen wilde voor elkaar zorgen. We hielden hiermee ook de gitzwarte beelden van andere alternatieven op afstand. De meeste mensen hadden nog geen idee van wat er nog komen zou, van ruim twee jaar van lockdowns, bedreigde hulpverleners, avondklok en avondklokrellen, vaccinweigeraars, wappies, complotdenkers. Professionals waren helden, iedereen hielp elkaar. Als net 60-jarige kreeg ik tekeningen van de buurkinderen door de brievenbus met 'houd vol' erop. In het schema zien we deze gebeurtenissen in het licht van die eerste periode, tot het

moment van het ombuigen van de lijn, richting het dieptepunt.

Door mijn leeswerk vooraf en mijn kennis over wat er met mensen en hun gemeenschappen in tijden van rampen of crises gebeurt, was ik al meer voorbereid op de maatschappelijke ontwrichting die ons te wachten stond. Ik had alleen geen zicht op hoe die er nu specifiek uit zou gaan zien. Zelfs nu, begin 2023, heb ik het idee dat we de schade nog steeds niet kunnen overzien. We zitten in het schema daar ergens onderin, langzaam bezig met de weg omhoog. De schade is veelvormig en werkt verschillend uit.

Waar zit die schade precies, hoe ontwikkelt hij zich en hoe werkt dat op individu en gemeenschap? We hebben veel verhalen gehoord. Over zorgmedewerkers, zieken, stervenden en hun familie. Over ondernemers die hun pensioen zien verdampen, alsmaar in grote onzekerheid moeten blijven vormgeven aan wat vaak hun levenswerk was, zonder voldoende middelen en met steeds nieuwe onvoorspelbare en oncontroleerbare veranderingen in de context. Over de jongeren die verstoken bleven van contact met leeftijdsgenoten, over ouders die tegelijkertijd moesten werken, lesgeven, opvoeden en koesteren, allemaal binnen vier muren en aan de keukentafel. Over het verlies van vertrouwen in de overheid, over andere perspectieven zoeken, je verzetten, en daarin tegenover elkaar komen te staan. Over de genadeloze veroordelingen over en weer. Over rellen en beschadiging. Maar ook over het anders willen, het eigen leven, onze relatie tot de overheid, de erkenning die en het respect dat we nodig hebben voor onze autonomie en onze eigen manier van leven, onze eigen ruimte. Het opeisen daarvan.

Mijn blik als geestelijk verzorger, professional in begeleiding van mensen en gemeenschappen bij vragen

rondom zin en betekenis, vragen op existentieel niveau, voert me naar een dieper niveau. Wat is er met ons gebeurd op existentieel gebied? Diezelfde vraag was al tijden richtinggevend in mijn werk als geestelijk verzorger in het aardbevingsgebied in Noordoost-Groningen. En is dat nog steeds. In het vervolg van deze bijdrage zal ik deze context dan ook inbrengen als tweede belangrijk voorbeeld van de ontwrichtende werking van crises en rampen op samenlevingen.

EXISTENTIËLE SCHADE

Op zoek naar kaders voor existentiële schade start ik bij een artikel van de hand van Antony Pemberton (2021) dat ik aantrof in het nieuwe *Handbook of Disaster Ritual*.

Pemberton schreef dit artikel tijdens de eerste lockdown, direct na de aankomst van de pandemie in ons leefgebied. Pemberton is victimoloog of slachtofferschapdeskundige. Hij extrapoleert in zijn artikel de individuele ervaring van slachtofferzijn naar de massaliteit waarin we dat ervaarden in de eerste lockdown.

Hij gebruikt daarvoor de term: *Ontological assault*.

Een ontologische aanval, een overval, een aanslag, een hinderlaag. Iets dat vanuit het niets, het duister, kwaadwillend op je afstormt, je overvalt. Laag en laf. Het treft je onvermoed. En dat dan ontologisch. Het grijpt aan op het bestaan zelf. Pemberton beschrijft dit ontologische niveau als afbrokkeling, beschadiging of algehele verwoesting van de vanzelfsprekende manier waarop we bestaan, belichaamd en verbonden met een betekenisvolle wereld. Sociaal, fysiek en in de tijd verliezen we oriëntatie en grip. De initiële schade is direct existentieel: dit betreft de basis van het zijn. De bodem verdwijnt onder je voeten.

Ik herinner me uit die eerste tijd vooral een groot verdriet. Terwijl iedereen nog vrolijk doorleefde, las ik me in en de omvang van wat er op ons af kwam, greep me bij de strot. Wereldverlies. Existentieel verdriet.

De reactie op die eerste schok zou je ook kunnen omschrijven als een vorm van dissonantie. We kennen de term 'cognitieve dissonantie'. Eerdere overtuigingen en cognitieve kaders bestaan naast en op gespannen voet met nieuwe informatie en kaders. Maar dit betreft daar wel een heel basale vorm van. Ik noem het daarom naast cognitieve ook 'spirituele dissonantie'. In een openbare publicatie (DeWolfe, 2000, p. 6; vertaling MvB) vond ik deze opsomming van spirituele[1] reacties op traumatische gebeurtenissen.

- Zich schuldig voelen
- Zich schamen
- De noodzaak voelen om weer schoon, rein te zijn.
- Vragen rondom rechtvaardigheid, zin en betekenis dringen zich op.
- Gevoelens van vertwijfeling en wanhoop
- Vragen over leven en dood
- Zichzelf afsluiten van dierbaren en geliefden
- Zich afgesloten voelen van wat eerder vanzelfsprekend geloofd werd
- Godsdienstige basisprincipes bevragen en heroverwegen
- Waarom-vragen, zoals: waarom doet god dit?

Hier zien we de breuk met ons beeld van rechtvaardigheid, onze hoop, ons vertrouwen, ons beeld van hoe leven en dood er uit zien of zouden moeten zien, onze verbondenheid, ons geloof in van alles, maar ook in een God, en

ons vertrouwen in de ordening van de wereld. Existentieler dan dit kan bijna niet. We tasten naar het oude, maar dat is ineens onbereikbaar. Dat levert een vorm van 'spirituele dissonantie' op, als variant op cognitieve dissonantie.

Pemberton beschrijft de werking daarvan op individueel niveau. Hij benoemt die met de term 'radicale eenzaamheid'. Dit klinkt allemaal heel zwaar, maar als we even nadenken, herkennen we het. In de jongeren die hun kamer niet meer afkomen, de eenzaamheid. In de slachtoffers van de toeslagenaffaire die zich terugtrokken met hun leed. Hun schaamte. Hun onmacht. In Groningen, bij al die mensen waarvan het verhaal niet bekend is, die teruggetrokken leven met de onmacht en het isolement achter de voordeur. De kapotte huwelijken, de beschadigde kinderen.

Hij beschrijft de individuele schade in een aantal aspecten. De wereld waarmee je verbonden was, is verdwenen. Je beeld van een mogelijke toekomst, je toekomstperspectief eveneens. Daarmee raak je gevangen in een eeuwigdurend heden. Je wordt een op jezelf gericht, geïndividualiseerd, non-relationeel zelf.

Pemberton beschrijft dit vanuit de victimologie om daarmee de situatie van individuele mensen in lockdown te beschrijven. Zijn beschrijving trof me vooral als een accurate beschrijving voor wat ik in Groningen veel zie bij mensen. Het teruggetrokken leven, niet meer in staat de eigen toekomst te verbeelden, je eigen gemeenschap niet meer herkennen, het afgescheiden leven, waarbij de verbinding met het grotere geheel, met de gemeenschap, met de ander en met het eigen leven en met het zelf verdwijnen.

DESILLUSIE: DE PERIODE DIE VOLGT OP DE EERSTE IMPACT

Hoe gaat het nu verder na die eerste impact? Na de eerste lockdown, de eerste grote beving. Ik vond op internet een flink aantal naar aanleiding van de pandemie bijgestelde versies van het schema van Zunin en Myers. Je ziet hierin dat er door verschillende mensen pogingen gedaan worden verdere uitwerking te geven aan deze fase van desillusie. Een goed voorbeeld komt uit Nieuw-Zeeland, waarin onderscheid gemaakt wordt tussen het eerste jaar met herhaalde momenten van nieuwe impact, en de periode van verwerking die daarna start.[2]

Er is niet één dieptepunt, er zijn er een aantal. Er wordt vervolgens een lijn getrokken waarin het herstel doorzet, nog steeds eindigend op een hoger niveau dan bij de start. Die lijn start bij één jaar na de eerste impact. Daarna begint de rouwarbeid. Het eenvoudige model wordt langzaam losgelaten. Die termijn van één jaar blijft hardnekkig terugkomen. Het gaat dan vaak ook om erkenning dat het verjaren van de datum van de eerste impact een moment van betekenis is, een *trigger event* van herbeleving. Daarbij wordt nog steeds uitgegaan van een eenmalige grote impact, die een enkel proces in gang zet dat in de loop van de tijd tot een situatie van een nieuw en verbeterd normaal leidt.

Intussen weten we dat in crises zoals in Groningen, of door corona, of in de toeslagenaffaire de fase van desillusie en van lijden zonder perspectief zoveel langer kan duren, en dat we soms een verlengde fase van steeds nieuwe impacts kunnen hebben. De traagheid van de ontwrichting begint hier. We gaan inzoomen.

'De tijd doet ertoe.' Die uitspraak komt van een vriendin die zich al zo'n dertig jaar professioneel en internationaal met noodhulp bezighoudt. Hoe langer het duurt voordat na een ramp 'herstel' optreedt of gerealiseerd wordt en er een nieuwe stabiele en redelijk voorspelbare situatie ontstaat, hoe dieper mensen gevangen kunnen raken in die teruggetrokken eenzaamheid. Ze verliezen elk toekomstperspectief, elke hoop en ook levenslust en levenskracht. Het is vooral schrijnend bij jongeren. We zagen het aan het begin van deze bijdrage bij Yvonne, bij jongeren tijdens en na de coronapandemie, maar ook in Groningen, zeker onder de boerenfamilies. Elk vertrouwen in de toekomst ontbreekt. Er zijn geen kaders meer waarbinnen je je een toekomst voor kunt stellen. Overigens geldt dit ook voor de mensen die wachten op versterking van hun woning, met de dreiging dat de gaskraan weer opengaat.

Hilda: 'Eerst dacht ik nog, ach, die scheuren. We leven hier in een goed geregeld land, een democratische samenleving. Het kan even duren, maar het wordt gewoon opgelost. Ik geloofde daarin. Maar na een aantal jaren van niet nagekomen beloftes, van eindeloze vertraging, van heen en weer schuiven met verantwoordelijkheden, van het kastje naar de muur… Op een gegeven moment zakte ik er doorheen. Door de bodem waarvan ik dacht dat hij er was. Mijn vertrouwen brak'. Ik: 'Op welke grond sta je dan nu? Wat is er onder die bodem?' Hilda: 'Ik weet het niet, echt niet. Het voelt alsof er geen grond meer is. Ik kan het niet zeggen.'

De tijdsduur tussen impact en daadwerkelijk herstel van schade – of dat nou fysieke, mentale, emotionele of

existentiële schade is – en het langdurig leven met die schade maken herstel lastiger. In die tijd transformeert schade ook. Het geloof in een oplossing erodeert, het vertrouwen in de rol die anderen daarin kunnen spelen ook. De veerkracht van mensen neemt af. Dat is niet alleen een individueel proces. Dat is ook iets dat in gemeenschappen gebeurt, tussen betrokkenen. We zoomen nog wat verder in.

GROEPSDYNAMIEK

Wat gebeurt er als mensen in gemeenschappen getroffen worden door een ramp of crisis? Ik geef een paar observaties over de manier waarop schade mettertijd doorgegeven wordt in een gemeenschap, versterkt kan worden en de gemeenschap zelf onder druk kan zetten.

Ik werkte een aantal jaren als geestelijk verzorger in de vreemdelingendetentie. Ik ontmoette er mensen die lange traumatiserende vluchtroutes achter zich hadden, en nog steeds nergens een thuis gevonden hadden. Ik las en bekeek in die tijd alles waar ik mijn hand op kon leggen, dat me kon doen begrijpen wat dit voor hen betekende. Ik kwam daarbij tot een voor mij schokkende ontdekking. De taal die gesproken wordt door vluchtelingen is wereldwijd vergelijkbaar, vaak zelfs letterlijk dezelfde. Diegenen die nog of weer praten, roepen: 'Help ons, help ons! De overheid doet niets, ze laten ons stikken. Het kan ze niets schelen! Ze behandelen ons als beesten. Erger nog dan beesten!' Ik herken die taal van onze vreemdelingenbewaring, van daarvoor, van de video-opnames die ik zie van de situatie in vluchtelingenkampen en grenshekken overal ter wereld, in de jungle van Calais, aan de Amerikaans-Mexicaanse grens. Die taal wordt doorgegeven, mensen

die op de vlucht zijn leren hem spreken. Van elkaar. Daarbij lijkt die taal nauwelijks of niet te transformeren. Hij blijft hetzelfde. En met de taal worden ook de ervaring van schade, de verwijten, de adressering en het slachtofferschap doorgegeven.

Mensen die getroffen zijn, zijn ook vaak woedend. Tijdens een herdenkingsbijeenkomst van de MH 17 zag ik nabestaanden zitten en rondlopen in een grote zaal. De koning was er, politici ook. Een groep mannen zocht elkaar steeds in wisselende groepjes op, wanhopig op zoek naar perspectief, naar iets dat de onmacht en het verlies kon doorbreken. Er werden kongsi's gesloten, complottheorieën en strategieën om aan informatie of invloed te komen, uitgewisseld. Anderen bleven zitten, vaak zonder te spreken. Ze keken ernaar, naar dat 'spel', en distantieerden zich ervan, vaak welbewust. Zij wilden rouwen, niet vechten. Vaak nog volkomen verstomd. Er was al splitsing ontstaan, zelfs binnen families. Een nabestaande die ik jaren later sprak vertelde me dat ze blij was dat zij niet bereikbaar waren toen het toestel neergehaald werd. Later, toen ze aanhaakten bij de bijeenkomsten met nabestaanden, realiseerde ze zich dat zij daardoor – in tegenstelling tot vele anderen – op hun eigen manier aan het rouwproces hadden kunnen beginnen, omdat ze die eerste groepsdynamiek, van woede en beschuldiging en actie gemist hadden. In Groningen is het een gewoonte om informatiebijeenkomsten te organiseren na een grote beving, of als er iets anders gebeurt dat voor veel ophef zorgt, zoals de zoveelste verandering van een van de vele regelingen. Die bijeenkomsten volgen een redelijk vast stramien. Er wordt informatie gegeven, niet altijd in begrijpelijke taal. Vervolgens is er een vragenronde, waarin gefrustreerde bewoners het woord nemen om hun vaak hopeloze en eindeloos

onrechtvaardige verhaal te vertellen. Daarna is er een nazit, waarin mensen elkaar de nieuwste versie van hun verhaal vertellen, verhalen over hun groeiende wantrouwen ten opzichte van de overheid, en waarin tips uitgewisseld worden. Een rituele dans, die een beetje troost biedt, maar ook veel herbeleving. Sommige mensen blijven komen, anderen blijven weg. Ze zijn het zat, de negativiteit, het elke keer weer luisteren naar dezelfde mensen met hetzelfde soort verhalen, de opgeroepen onmachtige boosheid. Ze worden zo zelfs niet meer geïnformeerd. Op den duur komen er steeds minder mensen, en eigenlijk grosso modo steeds dezelfden. Zij voelen zich in de steek gelaten door hun dorpsgenoten. In deze groepsdynamiek verplaatst de schade zich van iets individueels naar iets dat ook in de gemeenschap ingrijpt.[3]

AANHOUDEND NIEUWE VORMEN VAN IMPACT EN NIEUWE VORMEN VAN SCHADE

De tijd doet ertoe. Een trage ramp, of een langdurige crisis, produceert aanhoudend nieuwe vormen van impact. Dat kan steeds een en dezelfde zijn: doorlopende en verhevigde aardbevingen in Groningen, of steeds een andere. De opeenvolging van coronamaatregelen bijvoorbeeld. Elke impact levert weer nieuwe schade op. En nieuwe groepen die beschadigd worden.

Groepen die geraakt worden volgen elkaar op. Wie aanvankelijk nog geen centje pijn had, wordt bij een volgend impactmoment wel geraakt. In Groningen bijvoorbeeld door de traagheid bij schade-opname en -afhandeling of versterkingsadviezen. Pas als je zelf aan de beurt bent, stort jouw wereld definitief in. De impact verspreidt zich ongelijktijdig over de leden van de gemeenschap. Dat

levert onderling onbegrip op, en na verloop van tijd ook verminderde draagkracht om elkaar te ondersteunen. Er treedt vermoeidheid op, het incasseringsvermogen voor nog een verschrikkelijk verhaal neemt af.

Zo ontstaat schade na schade. In het geval van de covidpandemie gaat het dan bijvoorbeeld om patiënten wier zorg uitgesteld wordt, zorgverleners die bedreigd en verguisd worden, jongeren die vereenzamen, mensen die hun bedrijf, hun levenswerk naar de bliksem zien gaan, hun baan kwijtraken terwijl anderen juist goudgeld verdienen, of zich te pletter werken terwijl niemand het ziet of waardeert.

In Groningen gaat het bijvoorbeeld om kinderen die hun vriendenkring elke keer zien verbreken door aanhoudende bouwactiviteiten waarbij mensen tijdelijk elders moeten wonen, terwijl ze steeds niet weten wanneer dat precies gaat gebeuren, om huwelijken die kapot gaan en kinderen die verwaarloosd worden door aardbevingsstress, mensen die een decennium lang geen grote levenskeuzes kunnen maken door onzekerheid over financiën, huis en woonplaats, mensen die gebukt gaan onder schade aan hun gemeenschappen, nabuurschap dat afkalft, mantelzorgrelaties die verbroken worden. Mensen die dakloos worden, failliet gaan, wier gezondheid verslechtert door de aanhoudende stress. En voor al deze mensen gaat het ook om hun partners, ouders, kinderen, vrienden en buren die zich zorgen maken maar machteloos staan.

Mensen worden niet alleen en individueel getroffen. Elke persoon heeft weer een cirkel van mensen om zich heen, en in die relaties gaat de schade een rol spelen. Zo plant de schade zich voort, in cirkels, die elkaar steeds verder overlappen. Als het lang genoeg duurt, is iedereen op de een of andere manier betrokken in de beschadiging. Ook daarin trekken jongeren aan het kortste eind. Wie in

deze situatie opgroeit, krijgt de schade mee als het water in de vissenkom. Het hoort vanzelfsprekend bij het leven. Geen vertrouwen in het leven en de toekomst kunnen ontwikkelen, zorg voor anderen dragen, zonder de middelen om hen bij te staan, te veel verantwoordelijkheid dragen op te jonge leeftijd. Een sombere wereld om in te starten.

Grosso modo gaat het om een aantal mechanismes:

- Niet direct adequaat (kunnen) handelen door organisaties en autoriteiten.
- Bijkomende schade door ongelijke uitwerking van maatregelen om verdere schade te voorkomen.
- Individuele reacties van mensen, zoals cognitieve dissonantie, terugtrekken, woede, wilde acties, die invloed hebben op het functioneren van gemeenschappen.
- Herhaling van de eerste vormen van impact (een 2e, 3e, 4e coronagolf, vollopende ziekenhuizen, lockdown, allerlei vormen van verlies).
- Secundaire traumatisering: als naaste of professional betrokken zijn bij iemand die ernstige schade opgelopen heeft, en daardoor zelf beschadigd worden.
- En toekomstgericht: een vergrote kwetsbaarheid voor verdere traumatisering na initieel trauma.

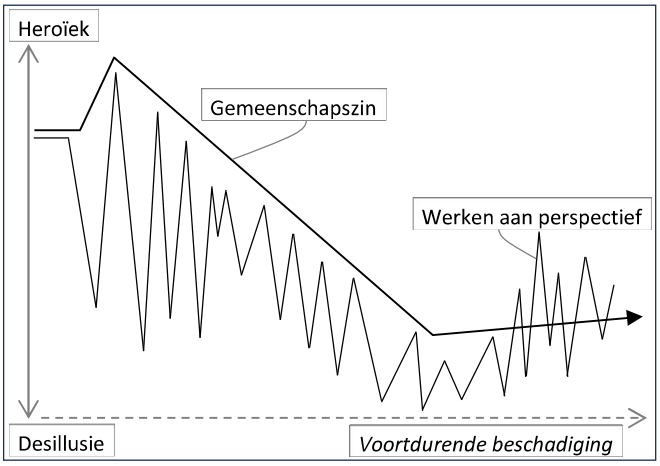
EEN AANGEPAST MODEL

We tekenden in Groningen ook een nieuw provisorisch model (zie Figuur 2) aan de hand van de eerste blauwdruk van Zunin en Myers (2000). Daarbij zijn we uitgegaan van de dynamiek van de mettertijd voortgaande verspreiding en diversifiëring van schade in gemeenschappen, startend bij de initiële heroïek, en gevolgd door voortdurende (her)beschadiging in een voortdurende stroom van min of

meer heftige impactmomenten. Op het moment van schrijven is de grote aardbeving in Huizinge, 12 augustus 2012, ruim 10 jaar geleden. Ook daarvoor al waren er aardbevingen, en ze duren voort tot de dag van vandaag. Er is geen zekerheid over of en wanneer de bevingen zullen stoppen.

Tegelijkertijd treedt er ook een proces in werking waarbij ondanks alle desillusie, wantrouwen, wanhoop en onmacht ook het dagelijks leven voortgaat, waarbij weer nieuwe opties tot perspectief ontstaan, buiten het domein dat aangetast is door het trage en splijtende proces van afhandeling van schadeprocedures.

De lijn van de gemeenschapszin, van het welzijn dat mensen met elkaar kunnen vormgeven en beleven, gaat uiterst langzaam omhoog. Er is geen sprake van een hoopvol perspectief waarin de lijn op korte termijn terugkomt tot het niveau van voor de crisis, of dat zelfs overstijgt. Aan deze tekening is geen termijn gebonden. Het proces duurt zo lang als het duurt.

Figuur 2. De initiële impact en de gevolgen: een trage ramp in werking.

De existentiële gevolgen van een ramp of crisis hangen ook samen met de mate waarin menselijk handelen de oorzaak is. Is er sprake van tragiek, een tragische samenloop van omstandigheden met een noodlottige afloop? Of is er sprake van kwaadaardigheid, menselijk handelen dat door verwijtbare onachtzaamheid of door moedwillig, zelfs tevoren gepland handelen tot grootschalige schade aan anderen leidt? Dit onderscheid wordt onder andere beschreven door Ganzevoort (2018) in zijn bijdrage aan de KSGV-bundel *Trauma, geweld en religie*.

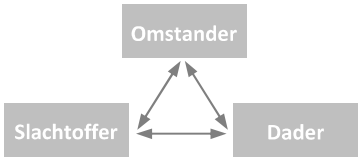
De existentiële gevolgen van het een en van het ander verschillen. Bij tragiek gaat het om het noodlot, de kwetsbaarheid, de sterfelijkheid, de afhankelijkheid versus eigen regie. Het betreft verlies, rouw, en daarmee verder moeten leven. Eigenlijk thema's die in elk mensenleven een rol spelen, bijna onvermijdelijk. Bij een tragische ramp of crisis komen ze plotseling en in een intense vorm in het leven van een groep mensen.

Bij kwaadaardigheid komen hier de thema's schuld, het kwaad, gerechtigheid, erkenning, genoegdoening, vergelding, verzoening en vergeving bij. Kwaadaardigheid maakt mensen bij de voltrekking van de ramp tot daders en slachtoffers, en verbreekt daarbij menselijke verbondenheid. De werking van zo'n mens-gemaakte ramp is daardoor veel gecompliceerder dan de werking van een tragische ramp.

In de praktijk is de grens echter veel minder scherp te trekken. Dat komt door de nasleep van een ramp of de ontvouwing van een crisis. Op het moment van de eerste impact is het herstellen van de gedane schade onmiddellijk een zaak van menselijk handelen. In dat handelen wordt goed gedaan, en worden fouten gemaakt, wordt aan

getroffenen ongelijk en ongelijktijdig recht gedaan, en komt potentieel beschadigende groepsdynamiek tot stand. Zo komt het element 'kwaadaardigheid', reëel of ervaren, in de getroffen gemeenschap binnen.

Ganzevoort (2018) gebruikt voor het begrijpen van dit proces een variant op de dramadriehoek van Karpman. Hij onderscheidt daarbij 3 rollen: dader, slachtoffer en omstander.

Figuur 3. Dramadriehoek

Deze rollen staan echter niet vast. In het proces van het proberen om te gaan met de beschadiging wijzen mensen zichzelf en anderen de rollen van slachtoffer en dader toe. Als een slachtoffer iemand beschuldigt van een vorm van beschadiging, krijgt die de rol van (mede)dader toegewezen. Dat kan ook de buurman met het korte lontje zijn, of de overbelaste ongeduldige bouwbegeleider. Of de ambtenaar die zelf bijna verdrinkt in ondoorzichtige complexe procedures, en stelselmatig overvraagd wordt in zijn pogingen om met getraumatiseerde burgers om te gaan. Deze mensen zagen zichzelf niet als dader, eerder als omstander. De echte dader is vaak onkenbaar, een of meer anonieme figuren ergens in een groot en complex systeem. Maar wie aangewezen wordt als (mede)dader wil zich verweren en voelt zich slachtoffer. Die wijst weer een dader aan. De omstandersrol is oningevuld. Het kan allerlei betrokkenen omvatten. De getuige, de aanklager, de rechter.

De journalist, de hulpverlener. De buurman, de burgemeester, de leidinggevende. De collega, de vriend of vriendin, de juf van de eigen kinderen. Vader, moeder, oom, dochter, zoon. Willekeurig wie. Zo ontstaat een systeem waarin steeds meer mensen uit een gemeenschap in de dynamiek van daderschap en slachtofferschap gezogen worden. Uiteindelijk zijn er bijna geen omstanderrollen meer beschikbaar, en hebben alle betrokkenen zowel de dader- als de slachtofferrol toegewezen gekregen.

PROFESSIONALS

We zien hier ook de specifieke manier waarop professionals beschadigd kunnen worden in zo een trage ramp. Laatst zat ik met iemand aan tafel, een stuurse man, professional in het bevingsgebied. Ook hij was in een conflict verstrikt geraakt, had geprobeerd daaruit te komen door juridische regels te stellen, en kwam de onmachtige woede van een bewoner tegen. Niet een keer, maar meerdere keren. Op het moment dat het idee geopperd werd dat hij opnieuw met deze man in gesprek zou moeten, brak zijn koele professionaliteit. Ik zag een beschadigde man. Dat niet meer, zei hij. Ik kan dit niet nog een keer. Daderslachtoffer, of slachtofferdader? Wat maakt het uit. Schade is schade.

HOE KOMEN WE UIT DEZE VOORTGAANDE BESCHADIGING?

Ganzevoort stelt dat er voor professionals eigenlijk maar één route is waarbinnen de schade zich niet verder ver-

spreidt. Dat is door nauwlettend steeds de omstandersposition te kiezen, en de eigen rol daarbinnen vorm te geven. Dat betekent dat een professional steeds het appel om slachtoffers of daders aan te wijzen moet weerstaan en zo goed mogelijk moet voorkomen zichzelf als dader of slachtoffer te identificeren, en daarnaar te gaan handelen. Alleen op deze manier draagt een professional niet bij aan het in stand houden of vergroten van deze schadelijke dynamiek. Alleen dan ontstaat er de mogelijkheid om de mensen die gevangen geraakt zijn in deze dynamiek te laten zien dat er een wereld buiten het daderschap en het slachtofferschap bestaat, een andere manier om zich tot de ander te verhouden. Het gaat dus om een stelselmatig verkennen van, innemen van en uitnodigen tot het innemen van de omstandersrol. Zó kan de dynamiek vertraagd worden, en komt er meer ruimte om zich daarbuiten te bewegen.

Een verdere concretisering hiervan is iets waaraan verder gewerkt moet en kan worden door professionals die betrokken zijn bij rampen en crises.

Pemberton komt tot een andere manier om de voortgaande beschadiging te stoppen. In zijn analyse is de verbroken verbinding, die leidt tot de radicale eenzaamheid van de slachtoffers, de kern van de schade, waar alle vervolgschade uit voortvloeit.

Hij komt tot een uitweg, die parallel loopt met de beroepspraktijk van geestelijk verzorgers. De sleutel is volgens Pemberton dat mensen zich weer gaan verbinden. Herverbinden dus, maar waarmee? Er was toch niets meer? Pemberton wendt zich nu tot de verbeelding. In de verbeelding kunnen de toekomst en de nieuwe verbinding weer vorm krijgen. Dus de verbeelding moet gestimuleerd worden, en weer gaan werken. Dat gebeurt door te vertellen. Hervertellen.

Het herverbinden is iets dat wij als professional, zeker als geestelijk verzorger, maar ook veel breder, kunnen stimuleren, opstarten. Doordat we de ander als mens zien en tegemoet treden, opnieuw contact maken. Zonder doelstelling, zonder oordeel de relatie opnieuw aangaan. In de relatie waarin we onze diensten aanbieden en uitvoeren, ontstaat weer verbinding. We worden iemand die luistert en het echte verhaal wil horen, iemand die niet oordeelt, iemand voor wie je telt, voor wie het telt wat er hier en nu met jou gebeurt. Iemand die blijft. Ook als we niets voor je kunnen doen, of nog niets voor je kunnen doen. Dan kunnen we met je wachten. In dat soort relaties ontwikkelen zich ook een nieuwe taal en nieuwe verhalen over het onbegrijpelijke, verstommende, onzegbare dat gebeurd is en steeds opnieuw blijft gebeuren.

We zoomen in op dat hervertellen.

HERVERTELLEN, VERSCHILLENDE VORMEN VAN NARRATIEVEN

Pemberton reflecteert vervolgens op de voetangels en klemmen bij het vertellen van nieuwe verhalen over wat er met de betrokkenen gebeurd is. Hij gaat daarbij uit van de al in de gemeenschap aanwezige dominante verhalen, de eerste voor de hand liggende versies van het verhaal over het gebeuren. Dit noemt hij *hegemonic stories*. Dominante verhalen, waarbinnen al verhalen aanwezig zijn over wat een trauma is en wat niet, en hoe een trauma overwonnen kan worden. Welk historisch verhaal op een bepaald moment dominant is, is direct gerelateerd aan de (tevoren) bestaande politieke context. Dat is dezelfde context waarbinnen de schade ontstaan is. Dit levert dus ook standaardverhalen op over hoe je je trauma kunt overwinnen.

Dit verhaal kan ervaren worden als miskenning. Dan heeft het juist een uitsluitende, splijtende werking. Anderen maken de kaders waaraan jij moet, maar niet kunt voldoen om tot herstel van je eigen leven te komen. Dat is bijvoorbeeld in Groningen: 'Je hebt toch een nieuw huis gekregen? Daar mag je blij mee zijn, nu moet het klagen en zeuren echt stoppen. Je wilt ook het onderste uit de kan hebben.' Dan komt herverbinding niet tot stand. Er moeten dus nieuwe verhalen ontstaan over het trauma, en het overwinnen daarvan. Dat kan bijvoorbeeld dit verhaal zijn:

> Veel mensen zijn niet gelukkig met hun nieuwe huis, hoe mooi het ook is. Het huis heeft niet de ziel, die het oude huis had. Het huis waarvoor ze gekozen hebben, waar al hun herinneringen aan verbonden waren. Het oude huis komt nooit meer terug. Het is hen ontnomen, en dat verlies is ook nog miskend. Dat kan nooit meer goed gemaakt worden. Ook al gaat het leven verder. Het nieuwe huis dat er nu staat, is een blijvende herinnering aan het oude huis, dat verloren gegaan is. Het verdriet daarover is deel van het verdere leven.

TEN SLOTTE: PROFESSIONAL ZIJN IN EEN RAMP- OF CRISISSITUATIE

Dit alles levert voor professionals een reeks vrij concrete aanwijzingen op. Ik sluit daar graag mee af, in de hoop anderen te inspireren tot actief experimenteren met de broodnodige herverbinding, om zo het ontwrichtingsproces te remmen, en hopelijk op termijn ook te kunnen keren.

Wees en blijf de omstander.
Maak opnieuw contact.
Met jezelf, met de ander, met het grote geheel.
Verbinden doe je samen. Je start door jezelf te verbinden.
Blijf de ander uitnodigen en erkennen.
Luister.
Incasseer wat de ander met je doet, blijf omstander.
Begrens zo nodig, maar beschuldig niet.
Luister naar en verbind je met slachtofferschap en met daderschap.
Zorg voor je eigen verbinding. Houd elkaar vast. Laat je vasthouden.
Vertel het verhaal dat je hoort terug.
Vind samen nieuwe taal. Vind metaforen.
Creëer een nieuwe verbeelding van de wereld, de toekomst, in de veranderde context.
Deel de beelden, vertel de verhalen door.

NOTEN

1. Massey gebruikt hier de engelstalige term *spiritual*. In het Nederlands heeft de term 'spiritueel' andere connotaties dan in het Engels. Als het gaat om de Engelse term *spiritual*, zoals hier gebruikt, spreken wij vaker van levensvragen, existentiële thema's, existentiele crisis, of levensbeschouwelijk specifieker over een geloofscrisis. Ik laat deze disscussie over terminologie hier buiten beschouwing. De reacties die Massey beschrijft, zijn wat mij betreft in de praktijk zeer herkenbaar als signalen dat dat existentiële, spirituele niveau in het geding is, en als ingangen om als professional daarmee in contact en in gesprek te komen.
2. https://hail.to/ng-mtpuna-o-ng-pkihi-khui-ako/publication/3pVVzIR/article/ZSmdB9r
3. Deze beschrijving is op het moment van publicatie al enigszins gedateerd. Na schrijven van dit artikel vond de rapportage van de

'Parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen' plaats. Daarin koos de enquêtecommissie voor een meer morele taal: ereschuld, moreel systeemfalen, rampzalige situatie. De presentatie van dit rapport leverde een nieuwe ronde van bijeenkomsten op, waarin een kentering te zien is ten opzichte van eerdere bijeenkomsten. Er is nu meer ruimte voor het uitwisselen van beleving, betekenis en geraaktheid. Er komt langzamerhand een grotere diversiteit in taal en verhalen beschikbaar om ook dieper gevoelde schade onder woorden te brengen en te delen.

LITERATUUR

DeWolfe, D.J. (2000). *Training manual for mental health and human service workers in major disasters*. (Report No. ADM-90-538). Center for Mental Health Services.

Ganzevoort, R. (2018). *Trauma, geweld en religie*. KSGV.

Pemberton, A. (2021). A victimology of corona: the disaster of our times. In: M. Hoondert, P. Post, M. Klomp, & M. Barnard. *Handbook of disaster ritual: Multidisciplinary perspectives, cases and themes* (pp. 85-106). Peeters.

Van Bergen, M. (2020). Geestelijke verzorging bij rampen: in de stilte voor de storm. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging, 23*(98), 18-23.